

DIIS RAPPORTEN III

Arbejderhistorie fortsætter i dette nummer temaet om DIIS-rapporten Danmark under den kolde krig (2005) med debatindlæg fra Rasmus Mariager, Knud Holt Nielsen og Frede P. Jensen.

DANMARK UNDER DEN KOLDE KRIG

De svenske ubåds- incidenter og DIIS' udredning om Danmark under den kolde krig

Af Frede P. Jensen

Som medforfatter til DIISudredningen *Danmark under den kolde krig, 1-4 (2005)* har jeg med interesse læst Simon Valentin Mortensens på en række punkter positive anmeldelse af udredningen i det seneste nummer af *Arbejderhistorie*.¹ Jeg undrer mig dog en kende over hans lidt kategoriske domme om udredningens behandling af de svenske ubådsincidenter og af NATO's kernevåbenøvelse *Able Archer* i 1983 – komplicerede begivenhedsforløb, hvor man uvilkårligt spørger sig, om forfatteren har kendskab til kildematerialet og forskningsdiskussionen.

Lader vi omtalen af *Able Archer*-øvelsen hvile,² vil jeg tage fat på anmelderens vurdering af udredningens behandling af ubådsincidenterne, hvor han skriver, at "Rapporten støtter sig ukritisk til Ole Tunanders kontroversielle tolkning af begivenhederne i den svenske skærgård". Men udredningen har på ingen måde ukritisk taget Ola Tunander til sig. Vi har – og i modsætning til nogle af de historikere, der har udtalt sig om Tunander – gennemgået ubådslitteraturen og Tunanders analyser i hans undersøgelser af ubådsincidenterne. Efter denne gennemgang måtte vi konkludere, at Tunanders arbejde er den væsentligste *uafhængige* undersøgelse af ubådsproblematikken, og at en række forhold pegede i retning af hans tolkning. Vi fandt dog ikke, at vi kunne forsvare at belaste en i forvejen meget lang udredningstekst med en gennemgang af hele problematikken omkring de svenske ubådsincidenter, herunder de tekniske detaljer, som Tunander baserer sin undersøgelse på. Havde det været vores opfattelse, at ubådsincidenterne indvarslede *en ny sovjetisk trussel* mod Østersøområdet, havde vi selvsagt været forpligtet til at gøre det. Men det fandt vi ikke. I det følgende fremlægges den tolkning, som undertegnede har af problemstillingerne.

I.

I den første officielle svenske udredning (fra 1983) efter begivenhederne i Hårsfjärden

1982 blev Sovjetunionen af de militære udredere udpeget som den krænkende part. Den svenske regering protesterede skarpt over for Moskva, uagtet den ikke fandt kommissionens beviser holdbare (hvilket dog først blev kendt af offentligheden fra 1980'ernes slutning). Efter 1983-udredningen pegede regeringen heller ikke mere på Sovjetunionen som synderen, men opinionen gik i det hele ud fra, at der var tale om sovjetisk aktivitet. Fra og med 1995-undersøgelsen skete et vendepunkt, idet dette års kommission konkluderede, at ubåde i et antal tilfælde havde krænket svensk territorium, men at ingen af de tidligere argumenter var overbevisende nok til at pege på en bestemt nation. Man underkendte med andre ord 1983-kommissionen. Siden 2000 er diskussionen gået i flere retninger. Det skyldes ikke mindst, at vestlige forsvars- og marineministre dette år fortalte, at vestlige ubåde havde optrådt i svenske farvande som led i hemmelige tester af det svenske kystforsvar efter hemmelige flåde-til-flåde-samtaler. I et af de seneste indlæg i motivediskussionen har en norsk admiral peget på, at vestmagterne også kunne have grunde til at lade ubåde blive iagttaget i de *norske* kystområder.

Det må straks bemærkes, at ubådsincidenterne ikke var et hovedtema for DIIS-udredningen, hvad der også fremgår af antallet af sider, der blev afsat til emnet i udredningen. Især de svenske myndigheders og aktørers adfærd var af sekundær interesse i denne forbindelse. Udredningen anvender i hovedsagen incidenterne specielt i 1982 som vidnesbyrd om Reagan-administrationens risikovillighed og om den strategi for psykologisk krigsførelse, USA havde anlagt over for Sovjetunionen i 1980'erne, og hvis forskellige militære udslag er beskrevet relativt detaljeret i udredningen.

Når DIIS-udredningen ikke kunne dele den udbredte opfattelse, at de indtrængende ubåde i Hårsfjärden 1982 var sovjetiske, beror det på en række forhold også af specifik teknisk karakter, jf. det følgende. Men en afgørende hovedpointe for udredningen var, at ubådsagen i høj grad var til skade for Sovjetunionen og heller ikke svarede til Sovjetunionens øvrige

flådepolitik i området, der gennem årtier var præget af kontinuitet. Sovjetunionen havde mange gode grunde til at være tilfreds med svensk sikkerhedspolitik i begyndelsen af 1980'erne. Hvorfor så føre en udfordrende ubådspolitik? Netop diskrepansen mellem Sovjetunionens traditionelle flådepolitik i Østersøen og ubådsincidenterne var, som nøje beskrevet i udredningen, for den danske efterretningstjeneste en gåde, som den baksede med i årevis og aldrig fik løst.

Udredningen gik ud fra, at sovjetiske ubåde i denne periode foretog visse skjulte operationer i svenske farvande, der under krig højst sandsynligt ville udgøre en farlig flanke for den sovjetiske Østersøflåde. Det formodes, at der har været tale om efterretningsindhentning og forberedelse af indsats i tilfælde af krig. Dette er også, hvad sovjetiske ubådsofficerer har fortalt i interviews på svensk TV.

Af ubådsdiskussionens temaer vil jeg her kun tage to op: spørgsmålet om vestlige ubådes testning af svensk søforsvar og spørgsmålet om identiteten af de ubåde, der foretog demonstrative krænkelser af indre svenske farvande specielt i 1982.

II.

Med hensyn til det første tema lægger DIIS-udredningen vægt på de oplysninger herom, som USA's tidligere forsvarsminister Caspar Weinberger og den tidligere britiske marineminister Sir Keith Speed fremkom med i 2000. Weinberger sagde, at amerikanske ubåde "regelmæssigt" og "rutinemæssigt" havde opereret i svenske farvande i hans tid som forsvarsminister (1981-87) efter svensk-amerikanske "navy-to-navy"-konsultationer. Det var ifølge Weinberger afgørende at teste det svenske kystforsvar. Dette var ikke mindst nødvendigt efter den sovjetiske krænkelser i 1981. Umiddelbart efter at interviewet med Weinberger var blevet sendt på svensk TV, sagde den tidligere chef for den britiske militære efterretningstjeneste Sir John Walker, at "NATO havde ret til et bestemt antal indtrængninger i en given periode". I interviewet

med Speed bekræftede denne de britiske ubådes indsats sammesteds (nævnt blev ubåde af Oberon- og Porpoise-klassen).

Weinbergers og Speeds oplysninger vakte naturligt nok stor opsigt og førte i år 2000 til gennemførelse af endnu en svensk ubådsundersøgelse – den foreløbigt sidste – under ledelse af diplomaten *Rolf Ekéus*, hvor de to ministres udtalelser blev bagatelliseret. I betragtning af, at der var tale om et politiseret og højfølsomt undersøgelsesområde må Ekéus-kommissionens sammensætning ud fra gængse udredningskriterier give anledning til undren. Det er svært at forstå, at det afgørende analysearbejde på det specifikt maritime område kunne overdrages til en søofficer (kontreadmiral Göran Wallén), der personligt var dybt involveret i det, han skulle vurdere. Han havde under ubådsjagten i 1982 været operationschef for området og stod personkredsen bag den første ubådsrapport fra 1983 nær. Det må konkluderes, at det i høj grad har svækket værdien af Ekéus-udredningens specifikt maritime analyser og maritime vurderinger, at de var under indflydelse af en aktør med den nævnte baggrund og personlige engagement. Opgaven burde have været overdraget til en helt neutral person.

I den færdige Ekéus-udredning fra 2001³ blev betydningen af Weinbergers og Speeds oplysninger stærkt nedtonet. Til trods for at statsminister Göran Persson, tidligere statsminister Ingvar Carlsson og tidligere øverstbefalende Bengt Gustafsson umiddelbart efter interviewet med Weinberger beskrev dennes formuleringer om undervandstester i svenske farvande som entydige, blev Weinbergers udtalelser i Ekéus-udredningen beskrevet som generelle og vidnende om uvidenhed om forholdene i Østersøen. Det blev ikke i udredningen omtalt, at Weinberger i 1981 havde besøgt de hemmelige svenske flådeanlæg, hvor han uden tvivl er blevet grundigt orienteret om flådeforholdene i Østersøen (jf. billedet af Weinberger på besøg i Muskö flådebase i september 1981⁴), og at svenske farvande – som de mange amerikanske flådebesøg der viste – givetvis havde meget høj prioritet i Pentagon.

Der var tale om et vigtigt operationsområde i tilfælde af krig. Weinberger refererede for øvrigt i interviewet til en udtalelse fra tidligere statsminister Ingvar Carlsson, hvilket tyder på, at Weinberger var blevet holdt orienteret om den svenske diskussion.

Ifølge Ekéus-udredningen var Speeds udtalelser de vigtigste. Det er ikke uinteressant, at udredningen kan sige, at den ikke fandt bevis for regelmæssige tester af det svenske forsvar foretaget efter mundtlig aftale på *politisk* (min kursivering) niveau, men udredningen udelukkede ikke “uformelle øvelser” (dvs. uden inddragelse af det politiske niveau) med Storbritannien i forbindelse med Oberon-ubådenes tilbagevendende rundture i Østersøen. Det er min vurdering, at Weinbergers og Speeds udtalelser – der er enestående emnets ekstreme følsomhed taget i betragtning – må tages som vidnesbyrd om, at vestlige ubåde opererede i svenske farvande i 1980'erne baseret på en eller anden form for aftale eller konsultationer med personer i den svenske flådes ledelse.

III.

Hovedspørgsmålet i ubådsdiskussionen vedrører imidlertid identiteten af de fremmede ubåde, der konstateredes i indre svensk farvand i de store operationer i 1982. Når det i dag må vurderes, at de ubåde, der i 1982 trængte frem til svenske flådebaser, efter alt at dømme ikke var sovjetiske, men vestlige, bygger det på den kumulerede vægt af en række forhold:

1. Det er overvejende sandsynligt at de ubåde, der blev set langt inde på svensk farvand og gennemførte en ukarakteristisk ubådsoptræden ved at gå i overfladen og vise tårn eller periskop, var ude i et *politisk* ærinde. Ubåde, der udfører militære opgaver, har ordre til at være så skjulte som muligt. En svensk ubåds-officer, der undrede sig over forholdet, sagde i 1982: “Det spørgsmål, som skal besvares, er, hvorfor de fremmede ubåde så ofte bliver opdaget, når de svenske ubåde i samme situationer (på svensk vand) næsten aldrig bliver op-

daget...Den eneste forklaring, jeg kan finde på, er helt enkelt den, at ubådene opdages, fordi de vil opdages”.

Hvis vi antager, at sovjetiske ubåde af den sovjetiske regering skulle have fået ordre til at blive set i indre svensk farvand, måtte hensigten have været at øve *pression* mod Sverige og demonstrere svensk sårbarhed. Men hvis man opfatter ubådsincidenterne som et militærpolitisk tryk i fredstid, må man samtidig kunne forklare, hvilke grunde Sovjetunionen havde til at føre en politik, der drev Sverige i armene på USA, førte til styrkelse af det svenske forsvar og generelt ville skade Sovjetunionen så vel i fred som under krig. Da det er svært at give en rationel forklaring herfor, tvinges man til den tolkning, at hensigten med ubådenes optræden var, at de af opinionen skulle udlægges som sovjetiske (i lyset af U-137) – hvad de som bekendt blev. Denne tolkning giver ikke forklaringsvanskeligheder. Ubådenes optræden kan ses som et af udslagene af den psykologiske krigsførelse, der netop fik en ny aktualitet i amerikansk strategi i 1980'erne.⁵

Emnet er blevet kommenteret af to norske admiraler, der er citeret i den nye norske officielle forsvarshistorie.⁶ Ifølge admiral Ole Kr. Thomesen (søkommandør i Nordnorge 1987-93) var de sovjetiske ubåds-kaptajner professionelle og ville aldrig lade sig opdage. Lokalbefolkningens observationer var ikke troværdige, eftersom sovjetiske ubåde aldrig ville optræde på denne måde. Admiral Kjell A. Prytz (generalinspektør for søforsvaret 1992-95) troede på lokalbefolkningens observationer af periskoper og tårne, men var ikke “fremmed for at det var britiske og amerikanske ubåde”. Ifølge forsvarshistorien repræsenterede admiralerne de to forskellige opfattelser, der eksisterede i Norge. Dvs. uenigheden mellem de to skoler drejede sig ikke om, hvem der gennemførte demonstrationerne, men om de overhovedet eksisterede. Hvis det sidste var tilfældet, var ubådene snarere britiske og amerikanske.

2. Der observeredes i efteråret 1982 (i mod-

sætning til 1981) ikke sovjetisk flådeaktivitet i nærheden af det stockholmske skærgårdsområde, medens der samme sted var en ganske omfattende vestlig flådeaktivitet af militære og civile fartøjer, der havde deltaget i NATO-øvelserne *Bold Guard* og *US Baltops*. Dette forhold er ikke mindst relevant i forbindelse med observationen af et mindre undervandsfartøj, der viste periskop midt i Stockholm ved Gamla Stan (26. sept. 1982). Et sådant mindre fartøj er helt afhængig af et moderfartøj; hvis dette skulle have været sovjetisk, forudsatte det tilstedeværelsen af et sovjetisk moderfartøj/moderubåd, der imidlertid næppe kunne have gået langt ind i stockholmskærgården uden at blive opdaget. Det mindre undervandsfartøj tolkedes efterfølgende af pressen som sovjetisk, selv om det efter alt at dømme hørte til de amerikanske flådefartøjer, der lå et par hundrede meter fra observationsstedet. Amerikanerne har regelmæssigt praktiseret undervandsovervågning i fremmede havne.⁷

I forbindelse med indtrængningerne i Hårsfjärden i oktober 1982, hvor flere undervandsfartøjer var på spil, observeredes ingen sovjetiske militære og civile fartøjer. Oplysningerne om de vestlige fartøjer i området, der omfattede flere mulige transportfartøjer for mindre ubåde,⁸ er fortsat klassificeret fra svensk side.

3. Omfattende analyser af de tekniske indicier er blevet fremlagt i Ola Tunanders bog *The Secret War against Sweden. US and British Submarine Deception in the 1980s* fra 2004. Denne bog er af samme grund det naturlige udgangspunkt for en videnskabelig diskussion af incidenterne. Bogen bygger på hundredevis af tilgængelige kilder, og ikke – som forfatteren er blevet kritiseret for – på anonyme kilder (disse omfatter ifølge Tunander højst 2 %).

Fra Tunanders undersøgelse kan der bl.a. peges på hans indtrængende analyse af det *nødsignal* i form af en grøn farveplet på havoverfladen, som en minebeskadiget ubåd i Hårsfjärden den 11. oktober 1982 afsendte, og

som er veldokumenteret gennem en række uafhængige kilder (selv om marinens fotos og kemiske prøver nu er forsvundet fra efterretningstjenestens arkiv). Farvepletten holdt sig et par timer og nåede en største udstrækning på 150 gange 450 meter. Denne farveplet svarer – også farvemæssigt – helt til det “Visual Distress Signal (VDS)”, der er foreskrevet for amerikanske ubåde, når de vil signalere, at en redningsaktion skal starte på positionen. Sovjetiske ubåde har anvendt rød røg og røde lysraketter i nødsituationer, og der findes ingen tegn på, at de har anvendt anden farvemarkering. Alt taget i betragtning er det ikke særligt sandsynligt, at en sovjetisk ubåd skulle have medtaget (1) et vestligt nødsignal i vildledningsøjemed og (2) have brugt det til at afsløre sin nøjagtige position, medens man lå skadet på bunden inde i den svenske skærgård. Farvepletten den 11. oktober 1982 indikerer altså et signal fra en vestlig ubåd i nød. Betydningen af denne incident blev ikke meldt til den svenske regering, uagtet den indtraf kort efter en minesprængning.⁹

4. I sin videre analyse peger Tunander ud over problemet med de observerede ubådes størrelse (der ikke svarede til de daværende sovjetiske ubådes dimensioner) på de lydoptagelser, der blev gjort under ubådes passage forbi øen Mälsten på vej ud af skærgården den 12. og 13.-14. oktober 1982. Den første optagelse, der dengang førte til vurderingen “sikker ubåd”, forsvandt fra båndet efter få dage. Det samme gjaldt også optagelserne fra den anden ubåd, der tilsyneladende var et mindre fartøj, og i forbindelse med hvis passage der indførtes et ildforbud. Selv om samtlige tekniske systemer pegede på en ubådspassage, blev dette benægtet dagen efter. Båndene fra de to situationer er tilsyneladende blevet manipuleret, hvilket der næppe havde været grund til, hvis der havde været tale om sovjetiske ubåde.

Hvor sonaroperatøren, ifølge samtlige dokumenter (i realtid) og ikke mindst ifølge talekanalen på båndet fra 12. oktober, taler om indspilning af “ubåd” eller “sikker ubåd” (en indspilning som varer næsten en time), findes

der nu ingenting på de øvrige (fem) lydkanaler, der optog lydene fra selve hydrofonerne, og denne rensning eller sletning af båndet er sket allerede inden en uge. Den indspilning, der senere blev overladt til Moskva, og som officielt blev indspillet på dette tidspunkt, er kun små fire minutter lang. Den ligger tidligere, muligvis flere timer tidligere, på samme bånd. To af de lydspecialister, der analyserede båndet i oktober 1982, siger, at dette ikke er den samme indspilning, som de analyserede i 1982, medens den tredje specialist siger, at han ikke længere kan huske noget fra båndene.

Norske eksperter, der umiddelbart efter hændelsen fik adgang til båndet fra 12. oktober, konkluderede, at der ikke var tale om en sovjetisk ubåd. Da Ekéus-kommissionen under sit arbejde stillede spørgsmål til norske myndigheder foranlediget af den norske efterretningstjenestes analyse af båndet i 1982, fik den det skriftlige svar, at en samtale om spørgsmålet ikke var mulig “på grund af spørgsmålets følsomhed i forhold til USA”.¹⁰

5. Ifølge den svenske øverstbefalende Lennart Ljungs dagbog sagde USA's tidligere udenrigsminister Henry Kissinger efter ubådssjagten i januar 1983 til en svensk statssekretær, at “det var smart gjort af den svenske regering at slippe ubåden ud (“släppa ut”) på den måde, den gjorde”.¹¹ Ja, det kan man sige. Men hvorfor vidste Kissinger, at en ubåd var sluppet ud på en specifik måde? Og ville han have rost svenskerne for fremgangsmåden, hvis ubåden havde været sovjetisk?

IV.

Den svenske ubådsdiskussion har været præget af, at den vedrørte yderst hemmelige og følsomme aktiviteter, og at der har været knyttet meget store politiske, værnsmæssige og karrieremæssige interesser til bestemte tolkninger af begivenhederne. Specielt spores et stadigt ønske om at holde vestlige ubåde ude af analyserne i de interne svenske analyser – det gælder også Ekéus-kommissionens

rapport, selv om den ikke udelukkede den mulighed, at der også var vestlige ubåde, dvs. at begge sider havde interesse i at operere i svenske farvande. Det er også påfaldende, som det fremgår af Tunanders analyser, at vildledende oplysninger er blevet plantet (medens afgørende oplysninger er blevet ignoreret), at vigtigt bevismateriale er bortkommet fra de svenske myndigheders varetægt, og at fældende undervandslydoptagelser er blevet slettet eller manipuleret. Hvis ubådene tydeligt havde været sovjetiske, havde der ikke været grund til at udfolde alle disse anstrengelser for at vildlede offentligheden. Intet tyder på, at Sovjetunionen havde indflydelsesrige venner i den svenske flåde, der arbejdede på at fjerne bevismateriale.

Samlet set peger for en uhildet historiker såvel det generelle billede af den sovjetiske flådepolitik som en række detaljer og forhold også af teknisk karakter omkring ubådskrænkelserne i retning af vestlige aktiviteter og højst sandsynligt i sammenhæng med Reagan-administrationens program for psykologisk krigsførelse, medens meget lidt indtil videre peger i retning af østlige aktiviteter.

Den historiske diskussion om ubådsincidenterne må som andre historiske diskussioner selvsagt på føres med udgangspunkt i alle tilgængelige kilder og på detailniveauet. Dette kendetegner Tunanders arbejde, der er præget af omfattende analyser af et svært tilgængeligt kildemateriale og tillige rummer en fremstilling i international særklasse af et genstridigt og lidet opdyrket militærhistorisk forskningsområde. Det er også disse kvaliteter ved Tunanders arbejde, der bemærkes af den finske militærhistoriker docent Pekka Visuri i hans nye arbejde om Finland under den kolde krig.¹² Ethvert bidrag til identitetsspørgsmålet, der ikke tager hensyn til de oplysninger og analyser, som findes i Tunanders bog fra 2004, må betegnes som fagligt irrelevant.

Noter

1. *Arbejderhistorie*, bd. 2-3, sept. 2006, s. 95-104.
2. Pressedebatten omkring udredningens omtale af *Able Archer*-øvelsen blev startet af efterretningsmanden Jens Gregersen, der hævdede, at det var "grundløst gætterier", når DIIS hævdede, at Sovjetunionen havde sat kernevåbenstyrker i alarmberedskab under *Able Archer*. DIIS havde ladet sig føre på vildspor af den sovjetiske KGB-medarbejder Gordijevskij. Men DIIS' kilde til oplysningerne om det sovjetiske kernevåbenberedskab var den amerikanske efterretningschef Robert Gates' erindringer *From the Shadows* (1996). DIIS gik ud fra, at Gates' oplysninger stammede fra en amerikansk efterretningsrapport. Dette blev fuldt ud bekræftet efter udredningens offentliggørelse, hvor den pågældende efterretningsrapport (SNIE-11-10-84 af 18. maj 1984) blev fundet på internettet (se: http://www.isn.ethz.ch/php/documents/collecton_17/docs/840518_AbleArcher.pdf).
3. *Perspektiv på ubåtsfrågan*, SOU:2001:85.
4. Ola Tunander, *The Secret War against Sweden. US and British Submarine Deception in the 1980s*, Frank Cass, London, 2004 (efter s. 190).
5. DIIS, *Danmark under den kolde krig*, bd. 3, 2005, s. 476ff.
6. Jacob Børresen, Gullow Gjeseth og Rolf Tamnes, *Norsk forsvarshistoria* (bd. 5) – *Allianseforsvar i endring*, 2004, s. 43f.
7. Fartøjerne omfattede krydseren Belknap, fregatten Elmer Montgomery og depotskibet Monongahela, jf. fotoot i *The Secret War against Sweden* (efter side 190).
8. Det store (210 meter) amerikanske tankfartøj Mormacsky, der også blev anvendt til militære operationer, befandt sig lige uden for det område, hvor indtrængningerne fandt sted (*The Secret War against Sweden*, s. 74, 272f). Fartøjet deltog senere i Golfkrigen.
9. *The Secret War against Sweden*, s. 125ff.
10. *The Secret War against Sweden*, s. 135ff.
11. *The Secret War against Sweden*, s. 185f.
12. Pekka Visuri, *Suomi kylmässä sodassa, Helsinki 2006*.

Frede P. Jensen, seniorforsker, dr.phil. i historie, seniorforsker ved Dansk Institut for Internationale Studier (DIIS)
fpj@diis.dk